

The Codicology of the Oldest Comprehensive Manuscript of *Yatim Nameh* and its other Manuscripts

Milad Jafarpoor*

Abstract

The Safavid period had a significant impact on the direction of various literary fields, especially narratives. In this era, narratives in the literary genres of epic, lyric, and didactic found a relatively large variety and abundance. *Yatim Nameh*, as the last famous prose epic in Persian literature is considered an exception which, in addition to the common traditions in the field of storytelling, could adapt well to the dominant religious and historical discourse in the Safavid period. It has a little bit of the characteristics of fictional heritage and provides a reflection of the connection between the historical and religious themes of the Safavid era in the form of a fictional narrative. Due to the lack of scientific knowledge of authentic manuscripts, *Yatim Nameh* has been introduced for almost two centuries not only as a relatively incorrect title of *Hossein Kurd Shabestari* but also all its parts have not been identified and published. For the first time, the present study tries to inductively introduce the oldest unknown manuscript of the comprehensive narrations of *Yatim Nameh* and other unknown manuscripts and to correct some misconceptions in this field with further explanations.

Introduction

Yatim Nameh is a narrative mistakenly known as the story of Hossein Kurd Shabestari in Iran for many years. *Yatim Nameh* tells the story of heroes who all have a historical existence. This group served the Safavid dynasty and confronted the threat of Sunni enemies in the Ottoman Empire, the subcontinent, and the Afghan Transoxiana Khanates. Each of the four parts of *Yatim Nameh*, after a period of chaos, night robberies, and solitary battles, ends with the victory of the Iranian heroes and the taking of ransom from the enemies.

Materials and Methods

The present study introduces the oldest manuscript of *Yatim Nameh* along with other unknown manuscripts of this epic. Among these, in addition to the date of antiquity, the newly found manuscript is also considered as the most comprehensive manuscript of *Yatim Nameh*, and based on its codicology details, it has provided a new definition of the real identity of *Yatim Nameh*'s text.

Discussion of Results

Manuscript of the St. Petersburg Library of Russia [Abbreviation: Y]

The oldest unknown comprehensive manuscript of *Yatim Nameh* entitled "*Yatim-Nameye Shah Abbas*" by No. (44 MS. XAN) is kept in the Library of St. Petersburg, Russia, and as its title and attribution indicate, it was prepared by the order of the court of Shah Abbas, each written in the following order:

The first part: [→ P 1b - 112b] 112 leaves (223 pp) contains the report of the story of Masih Dokmeband Tabrizi.

The second part: [→ P 113b - 260b] 148 leaves (293 pp) contains the report of the story of Mir Baghire Ajorpaze Isfahani.

The third part: [→ P 261b - 518a] 257 leaves (512 pp) contains the report of the story of *Hossein Kurd Shabestari*.

Manuscript of the St. Petersburg Library of Russia [Abbreviation: H]

The manuscript features the second part of *Yatim Nameh* entitled "*Hossein-Nameh/Dastane Hosseine Kurd*" is registered as No. (MS. D - 421) in the manuscript catalog of the Library of St. Petersburg, Russia. This copy has one volume, but includes a report of two independent and separate parts, as follows:

* Assistant Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Hakim Sabzevari University, Razavi Khorasan Province, Iran (Corresponding Author Email: m.jafarpoor@hsu.ac.ir)

The first part: [→ P 1b - 170b] 112 leaves (339 pp), date of writing: 1255 AH, includes a report on the story of Mir Baghir.

The second part: [→ P 171A - 190A] 19 leaves (39 pp), date of writing: 1260 AH, includes the story of Mir Esmaeil son of Mir Baghir.

Manuscript of the Astan Quds Razavi Library of Iran [Abbreviation: A]

In the manuscript collection of the Library and Documentation Center of Astan Quds Razavi of Mashhad, the manuscript is registered as one volume. It has 262 leaves (524 pp), by the No. (38813) and the title of "*Dastane Hossein Kurd Shabestari*".

Manuscript of the Islamic Parliamentary Library of Iran [Abbreviation: MJ]

Forty-one years ago, Daneshpajooch introduced shortly the manuscript of *Yatim Nameh* entitled "*Dastane Hossein Kurd*" in the second volume of the catalog of manuscripts of the library of the Islamic Parliamentary Library, by No. (1257). The manuscript has one volume and has 222 leaves (444 pp).

Manuscript of the Central Library of University of Tehran [Abbreviation: DA]

The 16th volume of the manuscript of the Central Library of the University of Tehran introduced another version of *Yatim Nameh* under the title "*Dtttnnnnn*", by No. (5651). The manuscript has one volume and has 131 leaves (262 pp).

Manuscript of the National Library of Iran [Abbreviation: M1]

In the collection of manuscripts of the National Library of Iran, the characteristics of one Persian manuscript are indexed with the dual titles "*Dastane Hossein Kurd Shabestari*" and "*Dastane Shirzad*" by No. (32945-5). The manuscript is made in one volume and has 230 leaves (460 pp).

Manuscript of the National Library of Iran [Abbreviation: M2]

In the online collection of manuscripts of the National Library of Iran, the characteristics of a manuscript in Persian are indexed under the title "*Hikayate Shah Abbas*" by No. (12660-5). The manuscript is made in one volume and has 120 leaves (240 pp).

Manuscript of the National Library of Iran [Abbreviation: M3]

Recently, a manuscript in the National Library of Iran is evaluated as an almost incorrect title "*Tiii eee fff iii*" by No. (24603-5). The content of this manuscript includes the report of two stories of: *Eskandar-Nameh* (later writing) [→ P 1b - 32A; G48A - 51B; G 64 A - 85 B] and *Yatim Nameh* [→ P 32 B - 47 B; G52A - 63b].

Manuscript of the Matenadaran Library of Armenia [Abbreviation: MT]

In the catalog of Persian manuscripts of the Matenadaran Library of Armenia, the characteristics of one manuscript are recorded in one volume, under the title of the "*Hikayate Hossein Kurd*", by No. (MS 534) has 94 leaves (188 pp).

Conclusions

The codicology results of the present study indicate that *Hossein Kurd Shabestari* has no implication on the main textual identity of *Yatim Nameh*. According to the oldest comprehensive manuscript of this epic and its diffused parts, the correct title of this story is *Yatim Nameh*. It consists of four main parts that, for unknown reasons, only the final part has been published in Iran for many years by the title of "*Hossein Kurd Shabestari*". The introduction of the oldest new manuscripts and other unknown manuscripts also indicates the possibility of another older and more complete version of *Yatim Nameh*.

Keywords: *Yatim Nameh*, *Hossein Kurd Shabestari*, Textual Criticism, Manuscript Evaluation

References

1. Акимушкин О.Ф., Кушев В.В., Салахетдинова М.-А. (1964). *Песенды тудж мттт нддд ссрр*, часть II, под редакцией Н.Д. Миклухо-Маклая. М: наука, грвл.
2. Afshar, I., & Afshari, M. (Eds.) (2015). *Hossein-nameh*. Fifth Edition. Tehran: Cheshmeh Publication.
3. Daneshpajooch, M. T. & Afshar, I. (1968). *Journal of manuscripts of the central library of the university of Tehran*. Tehran: Tehran University Press.

4. Danishpajoo, M. T. (1979). *Manuscripts of the central library of the University of Tehran*. Tehran: Tehran University Press.
5. Danishpajoo, M. T. (1980). *Journal of manuscripts of the central library of the university of Tehran*. Tehran: Tehran University Press.
6. Danishpajoo, M. T., & Anvari, B. (1981). *List of manuscripts of the library of the Islamic majlis*. Tehran: The Parliamentary Library of Iran.
7. Deraiati, M. (2013). *Union catalogue of Iran manuscripts (Fankha)*. First Edition. Tehran: National Library of Iran.
8. Dorn, B. (1865). *Die Sammlung von mögenländischen Handschriften, welche die Kaiserliche öffentliche Bibliothek zu St. Petersburg im Jahre 1864 von Hrn. v. Chanykov*. Berlin: Buchdr. d. Akad.
9. Hasouri, A., & Marzolph, U. (2010). *Hossein Kurd Shabestari, danehnameye jahane Islam*. First Edition. Tehran: Islamic Encyclopedia Foundation.
10. Imperatorskaia akademiia nauk (Russia): (MM Eggersetcie, M. Samuel Schmidt, M. Léopold Voss). (1865). *Mélanges biologiques tirés du Bulletin de l'Académie impériale des sciences de St. Pétersbourg*, Tome V, Livraisons 2 ET 3. St.-Pétersbourg: L'Académie: Eggers et comp; Leipzig: L. Voss.
11. Jafari Ghanavati, M. (2016). *Hossein Kurd Shabestari, Danesnamey e Farhang e mardom Iran*. First Edition. Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia.
12. Kostikyan, K. P. (2017). *Catalogue of Persian manuscripts in the Matenadaran library*. Yerevan: Nairi.
13. Manuscript of *Dttt* kkkkkkkkk kkk, Abbreviation sign [DA], shelf mark (5651), in the Central Library of University of Tehran, Date of copy: 1321 AH, Place of copy: Mashhad.
14. Manuscript of *Dastane Hossein Kurd Shabestari*, Abbreviation sign [M1], shelf mark (5-32945), in the National Library of Iran, Date of copy: 1276 AH.
15. Manuscript of *Dastane Hossein Kurd Shabestari*, Abbreviation sign [A], shelf mark (38813), in the Astan Quds Razavi Library of Iran, Date of copy: 1255-6 AH.
16. Manuscript of *Dastane Hossein Kurd*, Abbreviation sign [MJ], shelf mark (1257), in the Parliamentary Library of Iran, Date of copy: 13th century AH.
17. Manuscript of *Hikayat Hossein Kurd*, Abbreviation sign [MT], shelf mark (MS. 534), in the Matenadaran Library of Armenia, Date of copy: No.
18. Manuscript of *Hikayate Shah Abbas*, Abbreviation sign [M2], shelf mark (5-12660), in the National Library of Iran, Date of copy: 1301 AH.
19. Manuscript of *Tarikhe Safavid*, Abbreviation sign [M3], shelf mark (5-24603), in the National Library of Iran, Date of copy: 14th century AH.
20. Manuscript of *Hossein-Nameh / Dastan Hossein e Kurd*, Abbreviation sign [H], shelfmark (MS. D - 421), In the St. Petersburg Library of Russia, Date of copy: 1255 AH – 1260 AH, Place of copy: Kashan.
21. Manuscript of *Yatim Nameh ye Shah Abbas Jannat makan*, Abbreviation sign [Y], shelfmark (MS. XAN 44), in the St. Petersburg Library of Russia, Date of copy: 1234 AH, Place of copy: Tehran.
22. Marzolph, U. (1999). A treasury of formulaic narrative: The Persian popular romance Hosein-e Kord. *Journal of Oral Tradition*, 14(2), 279-303.
23. Monzavi, A. (1970). *Fihrist e noskhehay e khatti Farsi*. Tehran: Regional Cultural Institute.
24. Shcheglova, O. P. (1975). *Kut logĭitografirovannykh knig a persidsvom ĭazyke v sobranii Le Ingrar lkogo oĭdeleniĭa Instituta vostokovedeniĭa*. Moscow: Nauka.
25. Tomanovich, N. N. (2014). *Fihrist tosifi nosakh khatti Farsi – Tajiki the Russian academy of sciences*. Translated by by Mojdeh Dehghan Khalili, Mahdi Nasiri & Samira Esmaeili, Under the supervision of the Iran-Russia Cultural Council, under supervision of Mohsen Heidarnia, Ali Sadraei Khoei & Hossein Mottaghi. Qom: Kitabkhaneye Bozorg Grand Ayatollah Mar'ashi Najafi.

فصل‌نامه علمی متن‌شناسی ادب فارسی (نوع مقاله پژوهشی)

معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان

سال پنجاه و نهم، دوره جدید، سال چهاردهم

شماره اول (پیاپی ۵۳)، بهار ۱۴۰۱، ص ۹۰ - ۷۳

تاریخ وصول: ۱۴۰۰/۹/۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۰/۲۶

Doi: [10.22108/RPLL.2022.131602.1997](https://doi.org/10.22108/RPLL.2022.131602.1997)

نسخه‌شناسی کهن‌ترین جامع روایات حماسه یتیم‌نامه و دیگر دست‌نویس‌های آن

میلاد جعفرپور*

چکیده

دوره صفویه تأثیر مهمی در جهت‌دهی به حوزه‌های مختلف ادبی، به‌ویژه روایت‌های داستانی داشت. در این عهد، روایت‌های داستانی در انواع ادبی حماسی، غنایی و تعلیمی، تنوع و تعدد بسیاری یافت. در این میان، یتیم‌نامه، آخرین حماسه دینی منشور و مشهور در ادب فارسی، یک استثنا به شمار می‌رود که عمدتاً، بر کنار از سنت‌های مرسوم در حوزه داستان‌سرایی، به‌خوبی توانسته است خود را با گفتمان مذهبی و تاریخی مسلط در دوره صفویه منطبق کند؛ نیز به قدر نازلی از ویژگی‌های میراث داستانی بهره‌مند شود و در قالب روایتی داستانی، بازتاب مطلوبی را از پیوند درون‌مایه‌های تاریخی و دینی عصر صفوی عرضه کند. یتیم‌نامه به‌علت نبود شناخت علمی حداقلی از دست‌نویس‌های معتبر آن، برای مدتی نزدیک به دو سده است که در ایران با عنوان نسبتاً نادرست حسین‌کرد شبستری معرفی می‌شود؛ حتی همه بخش‌های آن نیز شناسایی و منتشر نشده است. پژوهش حاضر به‌روش استقرایی و با تکیه بر معرفی کهن‌ترین نسخه‌ها شناخته‌شده جامع روایات و دیگر دست‌نویس‌های نویافته یتیم‌نامه، ضمن گزارش لازم از فواید و کاستی‌های محتوایی اغلب دست‌نویس‌ها، کوشیده است تا برخی انگاشته‌های نادرست موجود در این زمینه را نیز با تبیین بیشتر اصلاح کند.

واژه‌های کلیدی

یتیم‌نامه؛ حسین‌کرد شبستری؛ متن‌شناسی؛ ارزیابی دست‌نویس‌ها

* استادیار زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه حکیم سبزواری، خراسان رضوی، ایران،
m.jafarpour@hsu.ac.ir

۱- مقدمه

یتیم‌نامه حماسه‌منثوری است که در پیوند با زمینه‌های تاریخی، مذهبی و ادبی عصر خود تألیف شده است. این اثر به سبب تناسب پررنگ با سیاست‌های دینی و فرهنگی صفویان، وجود گروهی عیار موسوم به «یتیم» در ممالک اهل تسنن و دفاع آنان از شعائر تشیع و نیز به سبب ویژگی‌های محتوایی و زبانی خاص دیگر، وجوه منحصر به فردی دارد و احتمالاً در تاریخ ادب فارسی نیز نمونه‌ی مشابهی نداشته باشد. یتیم‌نامه روایتی است که سال‌ها در ایران به اشتباه، تحت عنوان *داستان حسین* کرد شبستری مشهور بوده است.

پیکره‌ی روایت یتیم‌نامه بنابر دست‌نویس‌های ناشناخته، در چهار بخش کلی، احوال پهلوانانی را گزارش کرده است که همه وجود تاریخی دارند. این گروه به خدمت دستگاه حکومت صفوی درآمده و به مقابله با تهدید بدخواهان اهل تسنن در قلمرو عثمانی، شبه‌قاره و خوانین افغان و ماوراءالنهر برآمده‌اند. چهار بخش کلی یتیم‌نامه عبارت است از: داستان بهزاد گوباز نوبری (در دوره شاه اسماعیل)؛ داستان مسیح دکمه‌بند تبریزی (در دوره شاه طهماسب)؛ داستان میرباقر آجرپز اصفهانی و داستان حسین کرد شبستری (هر دو در دوره شاه عباس). هریک از چهار بخش یتیم‌نامه، پس از دوره‌ای آشوب، شب‌روی و نبردهای عموماً تن‌به‌تن، با پیروزی دلاوران ایرانی و گرفتن باج و خراج از دشمنان به پایان می‌رسد.

۱-۱ بیان مسئله

تاکنون بر پایه فرضی غیرعلمی، چنین پنداشته می‌شد که قدیمی‌ترین دست‌نویس حماسه‌ی موسوم به عنوان *ناصریحیج و نامدلل حسین کرد/ حسین‌نامه* (به نشانه اختصاری ح)، در سال ۱۲۵۵ ق. تحریر شده باشد (رک. حسین‌نامه، ۱۳۹۳: ۱۸)؛ حال آنکه حدود دو سده پیش از این، بوریس درن در فهرست *نسخ خطی کتابخانه سن‌پترزبورگ روسیه* (۱۸۵۲ م.)، مجموعه *کتابخانه شچدرین*، مشخصات دست‌نویس دیگری از همین روایت را با عنوان *یتیم‌نامه شاه عباس* به شماره «MS. XAN 44» ارائه کرده که به سال ۱۲۳۴ ق. در تهران تحریر شده است؛ بعدها نیز همان گزارش مختصر *نخستین یتیم‌نامه*، بار دیگر در *خبرنامه مستقل فرهنگستان علوم روسیه* معرفی شد (رک. درن، ۱۸۶۵: ۲۰؛ فرهنگستان علوم روسیه، ۱۸۶۵، ج ۵: ۲۴۰-۲۴۱؛ دانش‌پژوه، ۱۳۵۸، ج ۱۰: ۳۹۷-۳۹۹)؛ اما محققان برای مدت‌ها مطلقاً بدان توجهی نکردند! به‌طور مثال، مصححان *حسین‌نامه* که چهارده سال پیش از این (۱۳۸۵)، دست‌نویس «ح» را منتشر کرده بودند و تا امروز نیز همان چاپ نخستین را بدون کوچک‌ترین تجدیدنظر و به‌روزرسانی، به چاپ هشتم خود رسانده‌اند (!)، نظری به این موضوع و دیگر مصداق‌های مشابه نداشته‌اند؛ آنان ادعای دیگری را طرح و بارها نیز همین انگاشته را در مدخل‌های دانشنامه‌ها و دایره‌المعارف‌ها تکرار کرده‌اند و عجیب آنکه اولریش مارزلف نیز از این حدود فراتر نرفته است (رک. مارزلف، ۱۹۹۹: ۲۸۲).

۲-۱ روش و هدف پژوهش

این مقاله به روش استقرایی، کهن‌ترین دست‌نویس یتیم‌نامه را همراه با هشت نسخه‌ی ناشناخته دیگر این روایت معرفی کرده است. در این میان، نسخه‌ی نویافته‌ی یادشده افزون‌بر امتیاز قدمت، عنوان جامع‌ترین دست‌نویس یتیم‌نامه را نیز بر پیشانی دارد و بر پایه جزئیات نسخه‌شناسی آن، تعریف جدیدی از هویت واقعی یتیم‌نامه ارائه داده است. افزون‌بر این، در هر بخش از مقاله، تلاش شده است تا بر کنار از ویرایش‌های نامطلوب موجود، کاستی‌ها و

فوائد عمده محتوایی هریک از نسخ نیز بنابر ظرفیت مقاله تشریح شود.

۳-۱ ضرورت پژوهش

با وجود استقبال فارسی‌زبانان و رواج گسترده روایات داستانی در برهه‌هایی از تاریخ ایران، حماسه‌های منشور فارسی برای سال‌ها نه تنها توفیق نداشته‌اند فصل مستقلی در تاریخ ادبیات ایران به خود اختصاص دهند، حتی اغلب آنها مانند متن شاخص منظوم خود، شاهنامه که نخست‌بار در هند تصحیح شد، هنوز هم بی‌بهره از متن مطلوب و شایسته‌ای هستند که معرف هویت‌شان باشد و مخاطب را به روایت اصیل آنها رهنمون کند. یتیم‌نامه به علت فقر شناخت و فقدان اعتبار ادبی نزد علمای دانشگاهی ایران - که همچنان نیز این‌گونه است! - هیچ‌گاه مورد توجه جدی قرار نگرفت. شگفت‌تر آنکه بعد از گذشت مدتی قریب به یکصد سال، به سبب سوءاستفاده و زیاده‌روی ناشران در چاپ مکرر بخشی از روایت یتیم‌نامه - که منحصر به کارنامه احوال حسین کرد شبستری بود - حتی عنوان و به دنبال آن، هویت یتیم‌نامه در ایران تغییر کرد و از اصالت خود فاصله بسیاری گرفت. اکنون برای مدت‌هاست که فارسی‌زبانان یتیم‌نامه را با عنوان «داستان حسین کرد شبستری» می‌شناسند. درحالی‌که عنوان اخیر، بنابر کهن‌ترین نسخه نویافته جامع روایات، خود به‌تنهایی، جزئی از روایت پر حجم یتیم‌نامه به شمار می‌رود و برنام «حسین کرد شبستری»، به هیچ روی، دلالت درستی بر کلیت متن یتیم‌نامه ندارد.

۴-۱ پیشینه پژوهش

با وجود پیشینه به نسبت فربه و سراسر تکراری که درباره روایت یتیم‌نامه وجود دارد، تاکنون به جز معرفی مختصر و غیرعلمی ویرایش‌کنندگان نسخه حسین‌نامه، هیچ پژوهش مستقل دیگری به متن‌شناسی نسخ این روایت مهم نپرداخته و حتی پژوهش‌های جامع هم درباره کارنامه یتیمان شاه عباس انجام نشده است؛ اما به جز دست‌نویس‌هایی که در ادامه معرفی خواهند شد، نگارنده توانست به مشخصات کلی دو نسخه ناشناخته دیگر یتیم‌نامه نیز دست یابد که هنوز ناپیدا و مفقود هستند.

۴-۱-۱ دست‌نویس استاد قاسم بُرنا

هنگامی که زنده‌یاد استاد دانش پژوه در سال‌های دهه چهل شمسی گزارش‌های پراکنده موجود از مجموعه‌های شخصی همدان را بررسی می‌کرده است، در بخش سیزدهم از برآیندهای کار خود، ذیل شماره «۷» (رک. دانش پژوه و افشار، ۱۳۴۶، ج ۵: ۳۷۲-۳۷۴؛ درایتی، ۱۳۹۱، ج ۶: ۱۹۲) به مشخصات دست‌نویسی با عنوان تاریخ صفویان اشاره می‌کند که در کتابخانه شخصی زنده‌یاد قاسم بُرنا نگهداری می‌شده؛ ولی تاکنون به دست نیامده است.

نسخه یادشده در قطع ربعی صحافی شده است. متن روایت به خط نستعلیق در ۲۲۱ برگ (۴۴۲ صفحه) هفده‌سطری احتمالاً میانه یکی از سال‌های سده ۱۲ تا ۱۳ ق. «به فرموده ادیب‌السالکین، مُرشد آداب طریقت، درویش محمدحسین بحرآبادی» کتابت شده است و از آغاز افتادگی دارد. در این دست‌نویس، روایت چند بار از قول درویش ابتدا شده است: «چنین روایت کند درویش». بنابر این اشاره، گویا این کتاب به نام درویش حسین باشد و دانش‌پژوه یادآور شده است که «به نظر می‌رسد این کتاب را در هند ساخته‌اند».

۴-۱-۲ دست‌نویس دوستعلی خان معیرالممالک

علی‌حضور ذیل مدخل حسین کرد شبستری در دانشنامه جهان اسلام (رک. حضور و مارزلف، ۱۳۸۸، ج ۱۳: ۴۴۶)

یادآور می‌شود که یگانه دست‌نویس داستان مسیح را دیده است که تاکنون منتشر نشده و در تملک دوستعلی خان معیرالممالک، نوه دختری ناصرالدین شاه قاجار، بوده است؛ اما پس از جست‌وجوها مشخص شد که نسخه یادشده مفقود شده است و اطلاعی از آن در دست نیست.

۲- معرفی دست‌نویس‌های نیافته

در این بخش، گزارش نسخه‌شناخت روایت داستانی *یتیم‌نامه* ارائه شده است. پس از بررسی منابع و نمایه‌های بر خط موجود، ویژگی‌های نه دست‌نویس *یتیم‌نامه* با عنوان‌های اصلی یا فرعی مرتبط به دست آمد. از این شمار، دو دست‌نویس «ح» و «مج»، یک بار به‌طور مختصر و به‌صورت غیرعلمی معرفی شده‌اند؛ اما هفت نسخه دیگر، به‌ویژه دست‌نویس‌های معتبر «ی»، «آ»، «دا»، «م ۱»، «م ۲»، «م ۳»، «مت» کاملاً نیافته و ناشناخته به شمار می‌روند.

۲-۱ دست‌نویس کتابخانه سن پترزبورگ روسیه (نشانه اختصاری: ی)

دست‌نویس ناشناخته کهن‌ترین جامع روایات *یتیم‌نامه* با عنوان *یتیم‌نامه شاه عباس* به شماره «MS. XAN 44» در کتابخانه سن پترزبورگ روسیه نگهداری می‌شود و همچنان که از عنوان و نسبت نامی آن پیداست، بنابر سفارش یا فرمایش دستگاه مرشد کامل، یعنی شاه عباس تهیه شده است. این نسخه منحصر به فرد در یک مجلد و در قطع رحلی کوچک به ابعاد «۲۱×۳۰ سم» فراهم آمده است؛ اما مشتمل بر سه بخش کاملاً مستقل و مجزا است که به ترتیب تحریر، عبارت‌اند از:

بخش اول: (رک. گ ۱ ب-۱۱۲) برگ ۱۱۲ (۲۲۳ صفحه) مشتمل بر گزارش داستان مسیح دکمه‌بند تبریزی است.

بخش دوم: (رک. گ ۱۱۳ ب-۲۶۰) برگ ۱۴۸ (۲۹۳ صفحه) مشتمل بر گزارش داستان میرباقر آجرپز اصفهانی است.

بخش سوم: (رک. گ ۲۶۱ ب-۵۱۸ آ) برگ ۲۵۷ (۵۱۲ صفحه) مشتمل بر گزارش داستان حسین کرد شبستری است.

متن روایت در هر سه دفتر، روی کاغذ فرنگی نخودی‌رنگی، به خط نستعلیق جلی متوسه طی، درون فضای اوراقی بدون جدول، در ابعاد «۱۵،۵×۲۲ سم»، اما منظم و یک‌دست بر مسطر، به تاریخ بیست و چهارم شهر جمادی‌الثانی ۱۲۳۴ ق. در تهران، در فاصله اوراق «گ ۱ ب-۵۱۸ آ» (۱۰۳۶ صفحه) تحریر شده است. هر صفحه اغلب بین ۱۵ تا ۱۶ سطر دارد. از مشخصات کاتب در ترقیمه‌های هر سه دفتر، جزئیاتی در دست نیست. کاتب دو بار در ترقیمه دفتر اول و سوم، به تاریخ تحریر اشاره کرده است. نکته مهم‌تر آنکه گزارش دست‌نویس «ی» تنها در این مجلد خاتمه نیافته است؛ بلکه بنابر توضیحات کاتب در انجامه بخش سوم آن، برخی از داستان‌ها در جلد دیگر می‌آید: «داستان ملّا حاجی سبزواری و آمدن الماس عقرب پیشانی و غفلان پادشاه و بردن جلال یزدی یوسف ثانی را در شهر بلخ و رفتن حسین نامدار از عقب آن در جلد دیگر گفته می‌شود، *إن شاء الله*». دست‌نویس «ی» دست‌کم در دو جلد صحافی شده که هنوز جلد دوم آن شناسایی نشده است.

رکابه صفحات فرد، ذیل متن صفحات زوج به‌صورت ۴ تا ۷ کلمه تحریر شده‌اند. متن روایت بخش‌بندی

شده و هر فصل با سرفصل‌هایی متناسب با محتوای آن، تبویب شده است. سرفصل‌ها گاهی، به‌صورت معدود، وسط‌چین شده و با فاصله، متمایز از متن داستان آمده است (رک. گ ۱۸۷، آ، ۱۹۷، آ، ۲۰۰) و در بقیه موارد یکسره‌نویسی شده‌اند. در متن روایت، سرفصل‌ها، کلمات، عبارات و گزاره‌های قالبی، مثل «نظم، شعر، غزل، بیت، مصراع، اما»، «در این‌جا داشته باش»، «چند کلمه از جای دیگر بشنو» و بخشی از عبارت یا بیتی، شنگرف تحریر شده‌اند. گاه در برخی صفحات، خط‌های شنگرف یکسره یا پاره‌پاره ذیل برخی عبارات کشیده شده است. در «گ ۵۱ آ»، نشان چهار مهر کم‌رنگ، با سجع نامشخص به نظر می‌رسد. اشعار متن به‌شیوه نثر نسخه، یکسره‌نویسی شده است؛ ولی کاتب این بار برخلاف دیگر دست‌نویس‌های این حماسه، اغلب با تکرار می‌زات شنگرف مانند «فرد، بیت، نظم و...» و گاه با فواصل کوتاه، میان مصراع‌ها فاصله انداخته است.

– برخی ابهام‌ها و افتادگی‌های متنی

«گ ۱ ب، ۲ ب»: بنابر اشاراتی که در اوراق یادشده آمده است و نیز گزارش ناقص جزئی (رک. م ۳: گ ۳۱ ب، ۳۲ آ)، به‌یقین می‌توان گفت یتیم‌نامه با دفتر دیگری منحصر به گزارش داستان بهزاد گوباز نوبری، پدر مسیح تبریزی، و بداغ برجو آغاز شده و دفتر یادشده مقدم بر بخش نخست «ی» بوده است؛ رویدادهای آن دفتر که تاکنون به دست نیامده، بیشتر در زمان شاه اسماعیل و تاحدی در دوره شاه طهماسب روی داده است.

«گ ۸۱ ب»: در این بخش از دست‌نویس «ی»، حاجی پوستین‌دوز با شماری از یتیمان میرباقر در کشاکش افتاده است و آنها را به بند می‌کشد. کاتب نسخه از این گیرودارها خیلی فشرده و کوتاه، تنها در چند سطر یاد کرده است. حدس زده می‌شود که گزارش این نبردها، مشروح‌تر از مقدار کنونی بوده است.

«گ ۲۰۰ آ»: راوی دست‌نویس «ی» می‌گوید: «شاه شیرافکن را بسیار نوازش نمود و دختر خود را که از دختر موصلی به هم رسیده بود و از صُلب ایشان شیرزاد به هم رسید تا به داستان او برسیم؛ اما سر داستان پیداشدن حسین گُرد و بعضی از حکایات او در جلد دیگر گفته می‌شود». صرف نظر از آنکه راوی به وعده خود عمل نمی‌کند، باید توجه داشت که بنابر اشاره دست‌نویس (رک. دا: گ ۱۲۳ آ) شیرزاد یادشده حاصل پیوند شیرافکن کرمانی با دختر اسلم کوتوال در بلخ است: «مرا دختر اسلم کوتوال می‌گویند، من به بالای بام خانه خود برآمدم، چشمم بر طاق ابروی شیرافکن افتاد، عاشق بر جمال او گردیدم... بعد از چند روز، شبی پدرم در عالم واقعه به‌دست علی بن موسی الرضا مسلمان گردید و فرمود به پدرم: عقد مرا به شیرافکن ببند. شب دیگر را از من خواهش آن سودا نمود، من قبول کردم، شیرافکن را طلب نمود و عقد مرا به خود بست... چون شما رفتید، بعد از نُه ماه و نُه ساعت مرا پسری وضع حمل شد». چنین تفاوتی در یتیم‌نامه، حکایت از آن دارد که احتمالاً هر دو گزارش، ساخته و پرداخته دست‌کم دو راوی بوده است.

«گ ۱۹۴ آ»: همچون دو دست‌نویس دیگر مرتبط با داستان میرباقر آجرپز، نسخه «ی» نیز از ارائه گزارش کامل و مشروح مأموریت تقی چرم‌در در هندوستان و احوال دل‌باختگی او به گل‌اندام یا گل‌بدن و خیانت به شاه عباس بازمانده است؛ هرچند برخلاف «ح: گ ۳۷ ب، ۴۰ آ، ۱۳۳ ب» و «آ: گ ۵۷ آ، ۵۸ آ، ۲۰۶ آ»، در «ی: گ ۶۱ ب» به خلاصه این گزارش اشاره شده است.

«گ ۲۰۳ ب»: در «ی» برخلاف «ح» و «آ»، این مسیح است که همراه با میرباقر آجرپز برای دفع زحمت فلامرز زابلی به سیستان می‌روند؛ حال آنکه در «ح» و «آ» حسین کرد، در همه بخش‌ها، به‌نادرستی جایگزین

مسیح شده است. به جز این، تفاوت عمده گزارش این دو دست‌نویس با «ی» بر سر فرجام بازگشت مسیح از کابل است که در «ح» و «آ» مسیح پس از کشتن هژبر شترلب، کافرزی را نیز به دلیل خیانت کشته است و از پی میرباقر به زابل می‌رود؛ اما در «ی»: گ ۲۱۰-آ-۲۱۱ آ»، مسیح پس از کشتن هژبر با موسی‌خان، برادر عیسی‌خان احطاس، جدال مفصلی دارد و پس از کشتن او، کافرزی را که به تشیع گرویده است، در جایگاه همسر خود، به فرستادگان شاه عباس می‌سپارد تا به اصفهان ببرند و خود از پی میرباقر به زابل می‌رود. باری، بی‌توجهی به جابه‌جایی نام حسین با مسیح در «ح» و «آ» سبب شده است در مدخل *دانشنامه فرهنگ مردم ایران*، بی‌اخلاقی‌های مسیح در این بخش به نام حسین کرد تمام شود. حال آنکه اینگونه نبوده است:

«از جمله اختلافات دیگر، اخلاقیات حسین است. در حسین کرد شبستری، حسین جوانمردی است که دست به حرام نمی‌زند، شراب نمی‌نوشد و با زنان چه به حلال و چه به حرام، آمیزش نمی‌کند؛ اما در حسین‌نامه، هرگاه دست دهد با زنان، حتی به عنف، آمیزش می‌کند» (رک. جعفری قنواتی، ۱۳۹۴، ج ۳: ۵۳۱).

«گ ۲۶۰ ب»: گزارش بخش دوم «ی» مربوط به داستان میرباقر آجرپز اصفهانی است؛ با اینکه شرح کاملی از فصل ناتمام «رفتن سید میرباقر به جانب روم و رزم سید با علی چلبی» در «ح» و «آ» را ارائه کرده است، نیمی از روایت دست‌نویس‌های «ح» و «آ» را ندارد.

«گ ۳۰۸ ب-۳۰۹ آ»: در «ی» حسین کرد پس از حضور در دربار عبدالله قطب‌شاه و کشتن طالب در حیدرآباد به سوی شاه‌جهان‌آباد می‌رود و از یکی خبر از برای قرقش، پهلوان پایتخت اکبر می‌برد. روایت دقیقاً از همین محل دچار افتادگی شده است و میزان آن مشخص نیست. از سوی دیگر، دست‌نویس «ی» هیچ گزارشی از سفر حسین کرد به فرنگ (متفاوت از گزارش هم‌نام دست‌نویس «ح») ارائه نکرده است.

بخش اول، داستان مسیح دکمه‌بند تبریزی

سرفصل: «هذا کتاب: یتیم‌نامه شاه‌عباس جنت‌مکان؛ جلد اول آن و سرگذشت شاه‌طهماس و رفتن مسیح بن بهزاد گویاز نوبری به بلخ».

آغاز: «اما راویان اخبار و ناقلان آثار و طوطیان شکرشکن شیرین‌گفتار و خوشه‌چینان خرمن‌سخن».

پایان: «چون عریضه‌ها رسید، آمدن پیر بdaq خان را موقوف نمود».

ترقیمه: « به تاریخ تمام شد ربیع‌الأول سنه ۱۲۳۴».

بخش دوم، داستان میرباقر آجرپز اصفهانی

سرفصل: «داستان ابتدای پیدا شدن سید میرباقر آجرپز، بیان آن حال آن دلاور و دست‌بردن آن سید به جماعت ازبک».

آغاز: «بسم الله الرحمن الرحيم، اما راویان اخبار و ناقلان آثار و خوشه‌چینان خرمن‌اسرار، چنین روایت کرده‌اند که».

پایان: «گنجعلی‌خان بسیار خوشحال گردیده و سجده شکر را به‌جای آورده و این هم داستان سید میرباقر بوده».

ترقیمه: «فاتحه از برای کاتب نویسنده این کتاب بخواند، زیاده بی‌ادبی نشد. اگر غلطی داشته باشد، خواهی

بخشید».

بخش سوم، داستان حسین کرد شبستری

سرفصل: «داستان آمدن اخترخان و بیراس خان از جانب شاه‌جهان ختا به تسخیر ایران و بعضی دستبردهازدن آن حرامزاده‌ها».

آغاز: «بسم الله الرحمن الرحيم. اما راویان اخبار و ناقلان آثار و طوطیان شکرشکن شیرین‌گفتار، چنین روایت کرده‌اند که».

پایان: «حسین در خدمت‌گزاری شاه جنت‌مکان مشغول گردیده و روزبه‌روز از همه دلاوران افضل شده و شاه او را از همه دوست‌تر می‌داشت».

ترقیمه: «یا رب العالمین بتاريخ ۱۲۳۴ بحرمة محمد و آله الطاهرین».

۲-۲ دست‌نویس کتابخانه سن‌پترزبورگ روسیه (نشانه اختصاری ح)

مشخصات دست‌نویس بخش دوم حماسه یتیم‌نامه، تحت عنوان «حسین‌نامه / داستان حسین کرد» در فهرست نسخ کتابخانه سن‌پترزبورگ روسیه به شماره «MS. D - 421» ثبت شده است (رک. آکیموشکین، ۱۹۶۴، ج ۱: ۱۸۱-۱۸۲؛ تومانیچ، ۱۳۹۲، ج ۶: ۳۸۵؛ شچگلوا، ۱۹۷۵؛ شماره ۱۶۴۵؛ منزوی، ۱۳۴۸، ج ۵: ۳۶۷۸). دست‌نویس یادشده تنها بخشی از جلد دوم یتیم‌نامه، یعنی داستان میرباقر است و یک‌سوم کل روایت را در بر می‌گیرد. از نظر حدود محتوا، مشابه دست‌نویس «آ» و دفتر دوم دست‌نویس «ی» است. این نسخه در یک جلد صحافی شده؛ اما مشتمل بر گزارش دو بخش مستقل و مجزا، به قرار ذیل است:

بخش اول: (رک. گ ۱ ب-۱۷۰ ب) ۱۱۲ برگ (۳۳۹ صفحه)، تاریخ کتابت: ۱۲۵۵ ق.، مشتمل بر گزارش داستان میرباقر آجریز اصفهانی است.

بخش دوم: (رک. گ ۱۷۱ آ-۱۹۰ آ) ۱۹ برگ (۳۹ صفحه)، تاریخ کتابت: ۱۲۶۰ ق.، مشتمل بر گزارش داستان میراسماعیل فرزند میرباقر اصفهانی است.

به سبب سیاه و سفید بودن تصاویر دست‌نویس «ح»، نمی‌توان توصیف دقیقی از ریز مشخصات جلد، کاغذ و تزیینات صحافی آن به دست داد. جلد نسخه در هر دو دقه، از جنس مقوا فراهم آمده و روکشی از تیماج سیاه بر آن کشیده شده است. این دست‌نویس همانند «ی» در قطع رحلی کوچک به ابعاد جلد «۱۹،۵ × ۳۰ سم» ترتیب داده شده است. متن روایت آن، به خط نستعلیق نسبتاً ریز جلی و گاهی شکسته، درون فضای اوراقی بدون جدول (به جز دو صفحه ابتدایی که مجدول است) در ابعاد «۱۳ × ۲۱،۵ سم»، منظم و یک‌دست بر مسطر، به سال ۱۲۵۵ ق. است. این اثر به خامه حسن بن محمدعلی الطباطبایی الزواره‌ای در کاشان ذیل عبارت «بسم الله الرحمن الرحيم و به نستین» از فضای یک‌سوم صفحه، ابتدا به تحریر شده است. بخش نخست آن ۱۷۰ برگ دارد که در هر صفحه بیست سطر کتابت شده است؛ اما از بخش دوم که به فاصله پنج سال، پس از تاریخ تحریر بخش اول اتمام یافته است، به جز تاریخ پایان کتابت آن (۱۲۶۰ ق.)، جزئیات دیگری در دست نیست. کارشناس کتابخانه نسخه را با رقم لاتین، برگ‌شماری کرده است. رکابه صفحات فرد، ذیل متن صفحات زوج، عموماً به صورت ۲ تا ۴ کلمه تحریر شده‌اند. متن روایت بدون عنوان، بخش‌بندی و تبویب، برابر با صورت منتشره آن

در نشر چشمه است. صفحه نخست متن روایت، به سبب تفاوت نوع جدول و تاحدودی دست خط آن، باید نو نویس تر از کلیت متن باشد.

با توجه به دو بخش مستقل این دست‌نویس که به فاصله پنج سال از هم (۱۲۵۵ق.-۱۲۶۰ق.) تحریر شده‌اند و نیز افتادگی‌های کوتاه و بلند متناوب در متن این دست‌نویس و تسامح متعدّد در نام شخصیت‌ها و ضعف آشکار در جایابی و تبویب فصول و بی‌توجهی به نقش پیونددهنده آنها در روایت، به نظر می‌رسد با نسخه اصلی روبه‌رو نیستیم. این نسخه بنابر قراین یادشده، رونویسی ناشیانه کاتب از نسخه یا نسخ دیگری است که احتمالاً به قرینه حاشیه اوراق پیش از متن نسخه، بنابر سفارش شخصی دیگر فراهم آمده است.

– برخی ابهام‌ها و افتادگی‌های متنی

«گ ۴۰ آ»: در دست‌نویس «ح»، به سبب اشتباه کاتب، داستان «یوزباشی کردبچه» به صورت داستان «نوری گرد» تحریر شده است؛ مصححان حسین‌نامه نیز متوجه این نبودِ پاگشایی یوزباشی در روایت نشده‌اند و تنها با مراجعه به دست‌نویس «ی» و ضبط صحیح، این کاستی رفع می‌شود.

«گ ۴۰ ب»: افتادگی توجه‌برانگیزی در دنباله داستان شیرافکن کرمانی دیده می‌شود که با مراجعه به دست‌نویس «ی» کامل می‌شود.

«گ ۴۲ ب»: بزرگ‌ترین افتادگی متن «ح» در برگ یادشده روی داده که مربوط به گزارش فصل «رفتن سید میرباقر به جانب روم و رزم سید با علی چلبی» است. این مقدار کاستی، نظم کل روایت را برهم زده و زمینه جابه‌جایی ناساز فصول را هم فراهم آورده است. این کاستی - که پس از مقابله با «ی: ۲۱۳-آ ۲۶۰ ب» حجمی بالغ بر ۷۰ صفحه داشت - نقش بسزایی در ترتیب صحیح هریک از فصول دارد.

«گ ۸۴ ب»: در دست‌نویس «ح»، پاگشایی و ظهور ملا حاجی محمد شیرازی، اصلاً در محل صحیحی صورت نگرفته است؛ زیرا بسیار پیشتر از گزارش پاگشایی ملا حاجی محمد، نام او در روایت آمده است (رک. گ ۶۶ ب) و این وضعیت در ویرایش حسین‌نامه کاملاً ناساز و بی‌اندام است! اما افتادگی بسیار بزرگی که از میانه فصل رویارویی میرباقر با علی چلبی به وجود آمده، سبب اصلی این کاستی و جابه‌جایی ناساز فصول شده است.

«گ ۸۴ ب»: دست‌نویس «ح» گزارش انحصاری کارنمایی‌های میرباقر آجزیز اصفهانی است و همانطور که مصححان حسین‌نامه یادآور شده‌اند (رک. مقدمه حسین‌نامه، ۱۳۹۳: ۱۹-۲۰)، حضور حسین کرد در آن اصلاً محوری و برجسته نیست؛ بنابراین داستان حسین کرد در چین با خرم سقلابی الحاقی است و از روی بی‌سلیقگی کاتب یا ناچاری او در گردآوری هر آنچه از این روایت در دست داشته، در جای نامناسبی از «ح» نقل شده است؛ نیز گزارش بیست صفحه‌ای این فصل در «ح» در مقایسه با گزارش هفتاد و پنج صفحه‌ای همین داستان در «مج» بسیار مختصر و سروه‌زده به نظر می‌رسد.

«گ ۷۴ آ»: کیفیت حضور ناگهانی پلنگ چاقچوردوز و خداوردی در این بخش از دست‌نویس «ح» مشخص نیست؛ این ابهام با جابه‌جایی فصل مربوط به ظهور ملا حاجی محمد کمی رفع می‌شود (گ ۵-آ ب). نظام‌مندی روایت در فصل مربوط به خلخال‌خان در «ح» بسیار ضعیف‌تر از گزارش مستقل آن در «مج» است. ملا حاجی محمد بنابر گزارش دست‌نویس «ح» دو زن دارد که پیوند او با اصلان ماده سرانجام یافته است (رک. گ ۱۱۲ آ)؛ ولی فرجام دل‌باختگی او با فتنه (رک. گ ۷۱ ب-۷۶ ب)، دختر صالح پوستین‌دوز، گزارش نشده است.

«گ ۷۶ آ»: در دست‌نویس «ح» جلال یزدی به سبب ربودن یوسف رقااص و کشتن زن او و تلاش چندباره برای قتل حسین کرد، در بلخ، حسین کرد او را می‌کشد و این گزارش به علت ترکیب‌شدن در فصل «آمدن ملا حاجی محمد به شهر بلخ و به شکل غلام سیاه شدن» خلاصه و تحریف شده است؛ حال آنکه در دست‌نویس «مج» جلال یزدی به سبب همراهی با قافلان پاشا و کشتن چند تن از یتیمان به فرمان شاه عباس کشته می‌شود (رک. گ ۲۲۲ ب) و حسین کرد به علت اینکه جلال، برادرزن شاه عباس است، هیچ‌گاه برای مجازات او پیش‌قدم نمی‌شود؛ اتفاقاً، در دست‌نویس «مج» جلال یزدی، بعد از ربودن یوسف رقااص، رفتن به بلخ و چهار یاری‌شدن و تلاش چندباره برای قتل حسین کرد، بنابه درخواست حسین، شاه عباس او را عفو می‌کند و نجات می‌یابد (رک. گ ۱۳۶ آ). کیفیت یادشده بر ضعف ساختار و دوری از اصالت محتوای «ح» دلالت دارد.

آغاز بخش اول: «الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى أَشْرَفِ الْأَنْبِيَاءِ الْأُولِينَ وَالْآخِرِينَ، مُحَمَّدٌ وَعترته الطيبين الطاهرين».

پایان بخش اول: «پس حکم فرمود تا او را به زندان بردند و یوزباشی به آرام دل در صف جرمیان نشست و به عیش و صحبت».

ترقیمه بخش اول: «تمت فی بیستم شهر شعبان. کتبه، حسن بن محمد علی الطباطبایی الزواره ای. ساکن کاشان سنه ۱۲۵۵».

آغاز بخش دوم: «اما راویان اخبار و ناقلان آثار چنین روایت کرده‌اند که: روزی، شاه عباس جنت‌مکان».

پایان بخش دوم: «پس شاه فرمود: اسم هریک را در دفتر ثبت نموده، موجب ایشان را معین کردند و این داستان از ایشان بماند».

ترقیمه بخش دوم: «تمت فی ۱۲۶۰ ق.».

۲-۳ دست‌نویس کتابخانه آستان قدس رضوی (نشانه اختصاری: آ)

در مجموعه نسخ خطی کتابخانه و مرکز اسناد آستان قدس رضوی مشهد، مشخصات دست‌نویسی، در یک جلد، به شماره اموال (۳۸۸۱۳)، با عنوان «دستان حسین‌گرد شبستری» ثبت شده است که به جز یک بخش، دقیقاً مشابه دست‌نویس «ح» است؛ ولی مصححان حسین‌نامه هیچ توجهی بدان نکرده‌اند. این دست‌نویس سیزده سال پیش از این، در تیرماه ۱۳۸۷ از خانم خاکسار خریداری و فهرست شده است. دست‌نویس یادشده یک‌جلدی بوده و ۲۶۲ برگ (۵۲۴ صفحه) دارد و در ابعاد «۲۲×۱۷ سم» صحافی شده است. جلد دست‌نویس یادشده در هر دو دُفه از مقوایی به رنگ آبی تیره فراهم آمده است که روکشی فیروزه‌گون با طرح گل و بوته بر آن کشیده شده و آثار جدایی اوراق از شیرازه در آن به‌روشنی پیداست. متن روایت این دست‌نویس، روی کاغذ فرنگی نخودی‌رنگی، به خط نستعلیق تحریری متوسط نسبتاً ریزی، در فضای اوراقی بدون جدول، اما منظم و یک‌دست، در سال ۱۲۵۵ یا ۱۲۵۶ ق.، به‌خامه کاتب دست‌نویس «ح»، میرزا حسن الطباطبایی، در فاصله اوراق «گ ۱ آ-۲۶۲ آ» تحریر شده است و هر صفحه ۱۵ سطر دارد.

دست‌نویس «آ» بدون هرگونه نشان مهوری است. ابیات متن به شیوه نثر نسخه یکسره‌نویسی شده و علائمی سنگرف میان مصراع‌ها فاصله انداخته است. مطابق عُرف تحریر، رکابه صفحات فرد، ذیل متن صفحات زوج

به صورت یک تا چند کلمه یادداشت شده‌اند. کارشناسان کتابخانه اوراق نسخه را دست‌کم دو بار برگ‌شماری کرده‌اند؛ رقم صفحه به صفحه اوراق به صورت پرننگ، یا ساده در زوایای فوقانی جدول متن آمده است. در متن روایت کلمات، عبارات و گزاره‌های قالبی، مثل نظم، شعر، غزل، بیت، ع (مصراع)، اما، در اینجا داشته باش، چند کلمه از جای دیگر بشنو، شنگرف تحریر شده‌اند. متن روایت ذیل ۲۸ سرفصل شنگرف تبویب شده است.

- برخی ابهام‌ها و افتادگی‌های متنی

«گ ۱ آ»: شروع کار میرباقر در بلخ افتاده است.

«گ ۳۳ آ»: راوی وعده می‌دهد گزارش تولد و بالیدن میراسمعیل را نقل کند؛ اما به دلیل افتادگی روایت یا خلاصگی آن به دست کاتب، گزارش احوال تولد میراسمعیل افتاده است.

«گ ۳۷ آ»: دست‌نویس «ح» از این برگ، حدود دو صفحه افتادگی دارد که اوراق «گ ۵۵ ب-۵۶ آ» دست‌نویس «آ» آن را جبران کرده است.

«گ ۴۰ آ»: از این برگ، دیگری خبری از تقی چرم‌در و کردارهای او در هند و گزارش آوردن گل‌اندام کشمیری به ایران نیست تا در «گ ۱۳۳ ب» که ناگاه خبر بازگشت تقی به اصفهان ذکر شده است؛ این فاصله بر افتادگی بزرگی دلالت دارد که البته در دست‌نویس «مج» به گونه‌ای دیگر گزارش شده است.

«گ ۴۰ ب»: سرنوشت نوری‌گُرد از همین برگ ناتمام مانده است و دیگر نامی از او در هر دو دست‌نویس «ح» و «آ» نیست و روایت افتادگی دارد.

«گ ۵۶ ب»: در هر دو دست‌نویس «ح» و «آ» هویت شخصیت محوری «خداوردی‌گُرد یا گُرد» و کیفیت ورود او به دستگاه یتیمان گزارش نشده است.

«گ ۶۳ آ»: در حسین‌نامه چون مایه دلآوری حسین گُرد در هند به طور کلی افتاده است، از کیفیت فرجام کار قران و حسین بی‌خبریم و کاتب هر دو دست‌نویس «ح» و «آ» ناچار شده است مرگ قران صحرائی را به دست قاپلان رقم بزند که براساس گزارش «مج» نادرست است.

«گ ۶۴ آ-ب»: فرجام کار علی چلبی و مواجهه سید میرباقر و حسین گُرد در زابل با فلامرز و پیوستن فلامرز به یتیمان در اصفهان به کلی از متن افتاده است.

«گ ۱۷۶ ب»: راوی هر دو دست‌نویس «ح» و «آ» گزارشی از علت خواب آشفته میراسمعیل و واقعه‌ای که در اصفهان روی داده، به دست نداده است؛ بلکه فرجام سفر ناگهانی میراسمعیل به اصفهان نیز از هر دو دست‌نویس افتاده است.

«گ ۲۶۰ آ»: در این نسخه - با وجود مشابهت کاملی که با دست‌نویس «ح» دارد - بخش مؤخره موسوم به «ایرانیان در فرنگ» - که ناظر بر احوال میراسمعیل در فرنگ است - نیامده است. به نظر نگارنده، این وضعیت دلالت بر اصالت نسخه «آ» و الحاقی بودن بخش مؤخره دارد؛ ضمن یادآوری این نکته که بخش یادشده در «ح» از نظر تاریخ کتابت، پنج سال پس از بخش اصلی «ح/ ۱۲۵۵ ق.»، یعنی در سال ۱۲۶۰ ق. تحریر شده است.

آغاز: «چند کلمه از میرباقر بشنو، میرباقر تا سه روز در کوچه و بازار می‌گشت تا تمام کوچه‌ها و محله‌ها را بلد شد.»

پایان: «پس حکم فرمود تا او را به زندان بردند و یوزباشی به آرام دل در صف جمریان نشست».

ترقیمه: «تمت فی متصف شهر جمادی‌الأولی... حسن الطباطبایی سنه ۶-۱۲۵۵».

۲-۴ دست‌نویس کتابخانه مجلس شورا (نشانه اختصاری: مج)

چهل و یک سال پیش از این، شادروان دانش‌پژوه در جلد دوم فهرست نسخ کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ذیل شماره «۱۲۵۷»، نسخه‌ای از روایت یتیم‌نامه را به صورت مختصر با عنوان «داستان حسین گُرد» معرفی کرد (رک. دانش‌پژوه و علمی انواری، ۱۳۵۹، ج ۲: ۱۹۴-۱۹۵). دست‌نویس یادشده یک‌جلدی بوده است و ۲۲۲ برگ (۴۴۴ صفحه) دارد و در ابعاد «۲۱×۱۳ سم» صحافی شده است. جلد نسخه در هر دو دفعه از مقوا فراهم آمده است و روکشی از تیماج قهوه‌ای ضربی، بدون هرگونه تزیینی دارد؛ البته بعدها در کتابخانه با هدف حفظ حواشی و عطف جلد، روکشی از تیماج سیاه بر آن بخش‌ها کشیده‌اند. متن روایت این دست‌نویس، روی کاغذ فرنگی نخودی‌رنگی، به خط نستعلیق متوسط نسبتاً ریزی، در فضای اوراقی بدون جدول، اما منظم و یک‌دست، در ابعاد «۱۴×۸ سم»، احتمالاً در یکی از سال‌های سده سیزدهم، در فاصله اوراق «گ ۱ آ- ۲۲۲ ب» تحریر شده است. هر صفحه از آن اغلب ۱۷ تا ۱۶ (صفحات زوج) سطر دارد. تنها نکته برجسته‌ای که کارشناس کتابخانه بدون ذکر سندی، در معرفی نسخه آورده‌اند، عبارت است از: «نقل، از نقالان زمان صفویه» (رک. همان: ۱۹۵). در ترقیمه نسخه، اشاره‌ای به نام کاتب و محل و زمان کتابت نشده است. بنابر بخش‌بندی کاتب، این دست‌نویس در دو پاره از هم متمایز شده است. بخش اول: «گ ۱ آ- ۱۲۳ آ»؛ بخش دوم: «گ ۱۲۳ ب- ۲۲۲ ب».

مطابق عُرف تحریر، رکابه صفحات فرد، ذیل متن صفحات زوج به صورت یک تا چند کلمه یادداشت شده‌اند. کارشناس کتابخانه اوراق نسخه را برگ‌شماری کرده و رقم هر برگ، ذیل متن صفحات فرد آمده است. برخی توضیحات (رک. گ ۱۲۲ ب، ۱۲۳ ب) و نیز گزاره قالبی «بشنو از...» در همه صفحات شنگرف تحریر شده‌اند. کاتب در هر صفحه به طور متوسط بر بالای بیش از ۲۰ کلمه خطی عموماً شنگرف، یا گاه سیاه کشیده است. به جز «گ ۱۹ ب، ۳۷ ب»، این دست‌نویس بدون هرگونه حواشی اعم از یادداشت و اصلاحات است. برخلاف دیگر دست‌نویس‌های یتیم‌نامه، در این نسخه هیچ بیت یا مصرعی نیامده است و از نظر نگارنده، این ویژگی خود از اصالت نسبی نسخه و نبود حک و اصلاحی در آن حکایت دارد.

بنابر نظر فهرست‌نویس، انجامه دست‌نویس «مج» چنین تحریر شده است: «حسب الفرموده جناب ادیب‌السائلین مُرشد آداب طریقت درویش محمدحسن طهرانی» (رک. حسین‌نامه، ۱۳۹۳: ۱۹). نگارنده پس از مطالعه مشخصات دست‌نویس استاد قاسم بُرنا (رک. دانش‌پژوه و افشار، ۱۳۴۶، ج ۵: ۳۷۲-۳۷۴؛ درایتی، ۱۳۹۱، ج ۶: ۶۹۲)، نسبت به قید «طهرانی» حساس شد. واریسی چندباره تصاویر نسخه قید «طهرانی» را تأیید نمی‌کرد و حتی پس از مراجعه نگارنده به کتابخانه، مشخص شد که ضبط املائی «طهرانی» به هیچ‌وجه صحّت ندارد.

- برخی ابهام‌ها و افتادگی‌های متنی

«گ ۱ آ»: بخش آغازی گزارش داوطلب‌شدن ببراس خان و اخترخان برای ورود به ایران افتاده است.

«گ ۱۸ ب»: اندکی افتادگی دارد.

«گ ۱۷۸ آ»: در این نسخه، پاگشایی میرمحمدعلی، فرزند میرباقر آجرپز، گزارش نشده است و علت سفر

میرمحمدعلی به کشمیر مشخص نیست.

«گ ۸۱ ب»: به ربودن زهره دختر بلخ، یکی از دلاوران شاه طهماسب و بردن وی به فرنگ و ملاقات هشت سال بعد حسین گُرد با او اشاره شده است؛ مشخص نیست که آیا این گزارش در روایت مستقل دیگری آمده است، یا نه؟.

آغاز: «شب چیلان بهادر را به دست برد فرستاد، خود به چهارسوق آمد، سنگ به مشعل زد. پیرقلی او را طلبید».

پایان: «روز دیگر، شاه به بارگاه، شیلان بارگاه کشیدند، سه شب تمام شهر را به فرموده سلطان چراغان کردند».

ترقیمه: «حسب‌الفرموده جناب ادیب‌السالكين، مُرشد آداب طریقت، درویش محمدحسن / حسین؟».

۲-۵ دست‌نویس کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (نشانه اختصاری: دا)

دانش‌پژوه چهل و سه سال پیشتر، نسخه دیگری از تیم‌نامه را ذیل عنوان «داستان عبدالمؤمن‌خان» در مجلد شانزدهم نسخ خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، به شماره «۵۶۵۱» معرفی کرد (رک. دانش‌پژوه، ۱۳۵۷، ج ۱۶: ۵۸). دست‌نویس یادشده یک جلدی است و ۱۳۱ برگ (۲۶۲ صفحه) دارد و در ابعاد جلد «۲۲×۱۷ سم» صحافی شده است. تصاویر به‌دست‌آمده از این نسخه سیاه و سفید است؛ اما مطابق توضیحات دانش‌پژوه، جلد این نسخه در هر دو دَفّه، از نوع گالینگور بغلی بوده و بدون هرگونه تزیینات مرسوم در تجلید است. متن روایت به خط نستعلیق تحریری ناخوشی بر مسطر و روی کاغذ فرنگی، در فضای اوراقی بدون جدول در ابعاد «۱۵×۸ سم»، به خامه رضای تربتی‌الأصل ساکن‌المشهد در تاریخ بیست‌وهفتم جمادی‌الأول (۱۳۲۱ ق.) تحریر شده است و هر صفحه از آن ۱۴ تا ۱۸ سطر دارد.

دست‌نویس «دا» بدون هرگونه نشان مَهْری است. ابیات متن به‌شیوه نثر نسخه یکسره‌نویسی شده و میان مصراع‌ها فاصله افتاده است. مطابق عُرف تحریر، رکابه صفحات فرد، میانه ذیل متن صفحات زوج به‌صورت یک تا چند کلمه یادداشت شده‌اند. کارشناسان کتابخانه اوراق نسخه را برگ‌شماری کرده‌اند و رقم اوراق به‌صورت صفحه‌به‌صفحه در میانه حاشیه فوقانی متن آمده است. متن روایت در این دست‌نویس، تبویب نشده و بدون هرگونه سرفصلی است.

روایت این دست‌نویس، گزارش کاملاً ناشناخته‌ای از رقابت حسین گُرد با شیرزاد، فرزند شیرافکن کرمانی، در بلخ و در دوره حکمرانی سیه‌ملک‌خان بن عبدالمؤمن‌خان ارائه داده است. پس به‌یقین، عنوان مندرج در فهرست صحیح نیست و با توجه به عنوان دست‌نویس «م ۱»، باید این نسخه، عنوان «داستان حسین گُرد با شیرزاد در بلخ» داشته باشد.

آغاز: «الحمد لله رب العالمين، و الصلوة و السلام على محمد و آله الطاهرين. اما بعد، راویان اخبار و ناقلان آثار».

پایان: «رسید خدمت مرشد کامل، شاه‌عباس جنت‌مکان بر زمین گزارده و سرگذشت را به تفصیل نقل نمود».

ترقیمه: «هذا الراقم العاصی مستمند رضای تربتی‌الأصل ساکن‌المشهد فی ۲۷ جمادی‌الأول سال ۱۳۲۱ ق.».

۶-۲ دست‌نویس کتابخانه ملی ایران (نشانه اختصاری: م ۱)

در مجموعه بر خط دست‌نویس‌های کتابخانه ملی ایران، مشخصات نسخه‌ای فارسی با عنوان دوگانه «داستان حسین‌گرد شبستری» و «داستان شیرزاد» به شماره «۵-۳۲۹۴۵» نمایه شده است. این نسخه در ۳۰ فروردین ۱۳۸۹ از محمدحسین خبره فرشچی خریداری شده و در شهریور ۱۳۹۹ بررسی و معرفی شده است. دست‌نویس یادشده یک جلدی بوده است و ۲۳۰ برگ (۴۶۰ صفحه) دارد و در ابعاد جلد «۲۲,۴×۱۷/۵ سم» صحافی شده است. به‌طور کلی، در دست‌نویس «م ۱» دو روایت داستانی تحریر شده است؛ در نخستین پاره که بخش اعظم اوراق نسخه را در بر می‌گیرد، «داستان حسین‌گرد» (رک. گ ۱-۲۲۲ آ) نگاشته شده و در پاره کوتاه دوم، «حکایت روباه طرّار با گرگ بی‌ادراک» (رک. ۲۲۲-آ-۲۲۹ ب) کتابت شده است. جلد این دست‌نوشته در هر دو دَفّه از مقوا فراهم آمده است که روکشی از کاغذ نخودی‌رنگ بر تن دارد و بدون هرگونه تزیینات مرسوم در صحافی است و تنها بر عطف جلد، تیماجی سبزرنگ آمده است. به‌طور کلی، وضعیت نسخه مطلوب ارزیابی شده است. متن روایت به خط نستعلیق ریز نه‌چندان مطلوبی، در فضای اوراقی بدون جدول در ابعاد «۱۷×۱۲ سم»، بر کاغذ فرنگی نخودی‌رنگ آهارمهره، روی مسطّر، به خامه محمد مهدی‌خان در ۲۲۲ برگ (۴۴۳ صفحه) به سال ۱۲۷۶ ق. ذیل عبارت «بسم الله الرحمن الرحيم» ابتدا به تحریر شده‌است و هر صفحه ۱۵ سطر دارد.

ابیات متن به شیوه نثر نسخه یکسره‌نویسی شده و کاتب با علائم شنگرف میان مصراع‌ها فاصله انداخته است. مطابق عُرف تحریر، رکابه صفحات فرد، میانه ذیل متن صفحات زوج به‌صورت یک تا چند کلمه یادداشت شده‌اند. کارشناسان کتابخانه هنوز اوراق نسخه را برگ‌شماری نکرده‌اند. متن روایت بدون تحریر برخی ممیزات شنگرف، مثل نظم، شعر، بیت، مصراع و... است. روایت این دست‌نویس ذیل ۱۵ سرفصل شنگرف تبویب شده است. این نسخه همراه با دست‌نویس «دا» هر دو به گزارش داستان حسین‌گرد با شیرزاد در بلخ پرداخته و روایت ناشناخته‌ای از این داستان را عرضه کرده‌اند.

آغاز: «اما راویان اخبار و ناقلان آثار و طوطیان شکرشکن شیرین‌گفتار و مهندسان کهن و خوشه‌چینان خرمن سخن».

پایان: «شاه رو به غلامعلی‌خان نمود که این حکایت را باید در کتاب درج نمایید، بعد از این در کتاب‌ها انشاء شود».

ترقیمه: «این هم یک جلدی از یتیم‌خانی بود که به خدمت خواننده کتاب انشاء نمودیم.. تمام شد در دارالخلافه طهران این کتاب داستان حسین‌گرد در روز جمعه بیست‌وششم جمادی‌الأول سنه ۱۲۷۶، کاتب محمد مهدی‌خان».

۷-۲ دست‌نویس کتابخانه ملی ایران (نشانه اختصاری: م ۲)

در مجموعه بر خط دست‌نویس‌های کتابخانه ملی ایران، مشخصات نسخه‌ای به زبان فارسی در ابعاد جلد «۲۲×۱۶/۵ سم» تحت عنوان «حکایات شاه عباس» به شماره «۵-۱۲۶۶۰» نمایه شده است. در برگ پیش از آغاز متن روایت، عباراتی به لاتین و در صفحه پس از پایان آن، جدولی از فهرست خرید با ممیز «پنج شاهی و ده شاهی» دیده می‌شود. کارشناس کتابخانه در کاربرد معرفی این دست‌نویس، به‌جز نکته اصل نسخه در کتابخانه

نیست»، توضیح دیگری در چگونگی یا تاریخ ورود این نسخه به کتابخانه ملی ارائه نکرده است؛ اما تصاویر سیاه و سفید اوراق نسخه، حکایت از میکروفیلم‌بودن آن دارد.

باری، این نسخه به خط نستعلیق ریز ناخوشی بر روی کاغذ فرنگی، درون فضای اوراقی بدون جدول در ابعاد «۱۴/۵×۹/۵ سم»، روی مسطر در ۱۲۰ برگ (۲۴۰ صفحه) هفده‌سطری کتابت شده و روایت، ذیل عبارت «بسم الله الرحمن الرحيم» از فضای یک‌سوم صفحه آغاز شده است. فهرست‌نویس کتابخانه احتمال می‌دهد که این نسخه مربوط به سده دوازدهم باشد؛ اما تاریخ تحریر به دلیل نقص تصویر و بریدگی برخی کلمات ترقیمه مشخص نیست و این احتمال را تأیید نمی‌کند و کارشناس کتابخانه سال کتابت آن را ۱۳۰۱ ق. ذکر کرده است. همانطور که از عنوان نسخه پیداست، مجموعه‌ای از کارنمایی‌های حسین گُرد در یک مجلد فراهم آمده است. پس از مطالعه اوراق آن، مشخص شد که هفت عنوان روایت مستقل که برخی دچار افتادگی شده، یا در قیاس با دیگر نُسخ بسیار خلاصه‌تراند، بدون هیچ تبویب و سرفصلی در پی هم تحریر شده‌اند. موضوع و حدود هر یک از هفت حکایت این دست‌نویس به شرح ذیل است:

«رک. گ ۱ آ-۱۸»: داستان توطئه جلال یزدی علیه حسین کرد و گریختن او با یوسف رفاص به بلخ و کشته‌شدن جلال.

«رک. گ ۱۸ آ-۳۵ ب»: داستان رفتن حسین کرد و دلاوران به بدخشان، از برای آوردن صندلی رستم و زره گرشاسب و تیر و کمان سام.

«رک. گ ۳۵ ب-۴۷ ب»: رفتن حسین کرد و دلاوران به ارض روم از برای آوردن چهار وصله و کشتن حسن چلبی و فرزندش علی.

«رک. گ ۴۷ ب-۵۳ ب»: آمدن الماس عقرب‌پیشانی از روم به باج‌خواهی. کاتب این حکایت را دو پاره و جابه‌جا کرده است.

«رک. گ ۵۳ ب-۵۹ آ»: آمدن ببر ارگنجی به دست‌برد در اصفهان و رفتن حسین از پی او و حالات دیگر با ببران. این حکایت از آخر افتادگی دارد.

«رک. گ ۵۹ ب-۱۱۳ آ»: دل‌باختن خرم سقلابی به غزاله خاقان و کشتن سهرم و گوش و بینی بریدن تجار ایران. این حکایت از آغاز، افتادگی دارد.

«رک. گ ۱۱۳ آ-۱۲۰ ب»: آمدن قافلان به منشورخواهی و بردن وصله‌ها از روم و کشتن حسین او و جلال یزدی را.

آغاز: «حکایت آورده‌اند که: شاه عباس در بارگاه نشسته بود، سقف شکافته شده افعی ماری خود را در بارگاه گرفت».

پایان: «روز دیگر، شاه به بارگاه شیلان بارگاه کشیدند، سه شب شهر را چراغان کردند».

ترقیمه: «داستان تمام شد از خامه. یک فاتحه را طمع دارم. تحریر در روز...».

۸-۲ دست‌نویس کتابخانه ملی ایران (نشانه اختصاری: م ۳)

به‌تازگی دست‌نویسی به آرشیو نسخ کتابخانه ملی ایران راه یافته است که پیشتر در تملک محمدجعفر قدبیگی

بوده و پس از خریداری، در سال ۱۳۹۶ کارشناس کتابخانه آن را با عنوان نسبتاً ناصحیح تاریخ صفویان به شماره «۵-۲۴۶۰۳» ارزیابی کرده؛ ولی هنوز کتابخانه تصاویر این دست‌نویس را آماده نکرده است. تاریخ صفویان در یک مجلد به ابعاد «۱۷,۵×۱۱ سم» صحافی شده و جلد آن در هر دو دُفه از جنس کاغذ نخوی‌رنگی است. دست‌نویس یادشده بدون هرگونه آرایش و تزیینات مرسوم در تجلید است. متن نسخه به خط نستعلیق نسبتاً ناخوانای ریزی بر مسطر، در فضای اوراقی بدون جدول، در ابعاد «۱۳,۵×۷,۵ سم» بر روی کاغذهای دوگانه آهارمهره و فرنگی نخودی‌رنگی، احتمالاً در سده چهاردهم، در ۸۵ برگ (۱۷۰ صفحه) تحریر شده است. هر صفحه، متوسط بین ۲۲-۳۳ سطر دارد. این نسخه بدون هرگونه ترقیمه و انجامه‌ای است. تا «گ ۳۰ ب» برخی عنوان‌ها و عبارات شنگرف آمده است. مطابق عُرف تحریر، رکابۀ صفحات فرد، ذیل متن صفحات زوج به‌صورت یک تا چند کلمه تحریر شده‌اند. کارشناس کتابخانه اوراق نسخه را برگ‌شمار کرده و رقم هر برگ، در زاویه فوقانی راست صفحات فرد آمده است. معدود ابیات متن به‌شیوۀ نثر نسخه یکسره‌نویسی شده و کاتب میان مصراع‌ها فاصله انداخته است.

محتوای متن این دست‌نویس، مشتمل بر گزارش دو روایت/اسکندرنامه (تحریر متأخر) (رک. گ ۱ ب-۳۲ آ؛ گ ۴۸ آ-۵۱ ب؛ گ ۶۴ آ-۸۵ ب) و یتیم‌نامه (رک. گ ۳۲ ب-۴۷ ب؛ گ ۵۲ آ-۶۳ ب) در فاصله اوراقی است که در صحافی دچار پراکندگی و جابه‌جایی شده‌اند؛ درحالی‌که هر دو روایت نیز از آغاز و انجام افتادگی دارند و کارشناس کتابخانه در مجموع، از روی تسامح، این نسخه را ذیل عنوان تاریخ صفویان معرفی کرده است؛ اما روایت یتیم‌نامه در دست‌نویس «م ۳» گزارشی کلی، بسیار فشرده و در عین حال، به‌نسبت متفاوت و دلنشینی از داستان مسیح تبریزی، میرباقر اصفهانی و حسین‌گرد شبستری ارائه کرده است. بیشتر حجم اوراق نسخه، منحصر به داستان مسیح تبریزی است؛ اما با نقل جنگ شاه‌اسماعیل و عبیدالله‌خان و دلاوری‌های بهزاد گوباز نوبری (پدر مسیح تبریزی) و بداع برجویی شروع شده که مربوط به مجلد دیگری مقدم بر داستان مسیح است.

آغاز اسکندرنامه: «بخیه کرد، روغن زد، او را بردند در چادر. روز سیم، سوار شد و رفت. امیر خبر شد، بابا را گفت».

پایان اسکندرنامه: «امیر گفت: پیاده، من در حق تو این گمان‌ها نداشتم، خیلی شتاب کردی. بابا رو به امیران کرد».

آغاز یتیم‌نامه: «روز دیگر، صبح صف‌آرایی شد. باز بهزاد میدان آمد، مرد طلبید».

پایان یتیم‌نامه: «گفت: این پول‌ها از ماست، باید به ما برسد، رفت. آتش گردش می‌کرد، در خرابه به قضای حاجت».

۹-۲ دست‌نویس کتابخانه ماتنادران ارمنستان (نشانه اختصاری: مت)

در فهرست دست‌نویس‌های فارسی کتابخانه ماتنادران ارمنستان، مشخصات نسخه‌ای تحت عنوان حکایت حسین‌گرد به شماره «MS 534» در یک جلد به ابعاد «۱۸/۵×۲۲/۵ سم» ثبت شده است. کارشناس نسخه در معرفی این روایت داستانی آورده است: «حماسه‌ای شفاهی درباره کردارهای چوپانی به نام حسین‌گرد است» (کوستیکیان، ۲۰۱۷: ۱۸۵). جلد دست‌نویس در هر دو دُفه از جنس چرمی به رنگ قهوه‌ای سوخته بوده؛ در روی هر دو دُفه،

ترنجی در میانه و سرترنج‌هایی در بالا و پایین آن به فاصله ضرب شده است. آثار رطوبت در بیشتر اوراق دیده می‌شود. متن روایت به خط نستعلیق متوسط جلی از فضای یک‌سوم صفحه ذیل عبارت «بسم الله الرحمن الرحیم» ابتدا شده است. این دست‌نوشته در ۹۴ برگ (۱۸۸ صفحه) فراهم آمده است و هر صفحه، متوسط بین ۲۱ تا ۲۲ سطر دارد؛ اما داستان از پایان افتادگی اندکی دارد. نسخه بدون هرگونه ترقیمه، حاشیه یا ظهری است که در آن مشخصات کاتب، محل نگارش یا تاریخ کتابت قید شده باشد.

این دست‌نویس حسین کرد، بنابر توضیحی که فهرست‌نویس ارائه کرده است، به‌سبب داشتن ۲۹ مینیاتور رنگی و خط مطلوبی که در قیاس با دیگر دست‌نویس‌های این روایت از آن دیده شد، تا امروز نفیس‌ترین نسخهٔ یتیم‌نامه به شمار می‌رود. «مت» منحصر به گزارش داستان رفتن برباس‌خان و اخترخان به اصفهان بوده است و با خروج حسین از هند به پایان می‌رسد.

آغاز: «اما راویان اخبار و ناقلان آثار و طوطیان شکرشکن شیرین‌گفتار و نغمه‌سرایان بلبل چون مدح از راه دانشوری».

پایان: «حسین قراقیطاس را زین کرد. حسین اکبر را تعظیم گردانید، پا به حلقهٔ رکاب گذاشت. خداوردی...».

۳- نتیجه‌گیری

برآیندهای نسخه‌شناختی این پژوهش، حکایت از آن دارد که روایت داستانی موسوم به حسین‌گرد هیچ‌گونه دلالتی بر هویت پیکرهٔ متنی اصیل یتیم‌نامه نداشته است؛ به استناد کهن‌ترین نسخهٔ جامع روایات و بخش‌های پراکندهٔ موجود، عنوان صحیح این حماسهٔ منثور یتیم‌نامه است و مشتمل بر چهار بخش است که سال‌ها به دلایلی، فقط بخش پایانی آن منتشر و در ایران تحت عنوان داستان حسین‌گرد شبستری نامبردار شده است. معرفی کهن‌ترین نسخهٔ نویافته و دیگر دست‌نویس‌های ناشناخته، بر احتمال وجود نسخ کهن‌تر و کامل‌تر دیگری از یتیم‌نامه نیز دلالت دارد. بررسی دست‌نویس‌های ناشناختهٔ دیگر یتیم‌نامه، تأییدی بر این ادعاست که تاکنون هیچ تصحیح انتقادی و جامعی از یتیم‌نامه صورت نگرفته و چه‌بسا با مقابلهٔ نسخ موجود هم، آخرین ویرایش روایت یادشده موسوم به حسین‌نامه، خالی از کاستی‌ها و اشکالات فنی و محتوایی جدی نباشد.

منابع

۱. تومانیچ، ان. ان (۱۳۹۲). فهرست توصیفی نسخ خطی فارسی تاجیکی آکادمی علوم اتحاد جماهیر شوروی (انستیتوی شرق‌شناسی)، ج ۶ (داستان‌ها و فولکلور)، ترجمهٔ مژده دهقان خلیلی، مهدی نصیری و سمیرا اسماعیلی، زیر نظر رایزنی فرهنگی ایران و روسیه، با نظارت محسن حیدرینیا، علی صدرایی خوبی و حسین متقی، قم: کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی.
۲. جعفری قنواتی، محمد (۱۳۹۴). «حسین‌گرد شبستری»، دانشنامهٔ فرهنگ مردم ایران، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، ج ۳، تهران: مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ۵۳۰-۵۳۳.
۳. حسین‌نامه (۱۳۹۳). به کوشش ایرج افشار و مهران افشاری، تهران: چشمه، ج ۵.
۴. حصوری، علی؛ مارزلف، اولریش (۱۳۸۸). «حسین‌گرد شبستری»، دانشنامهٔ جهان اسلام، زیر نظر غلامعلی حداد

- عادل، ج ۱۳، تهران: بنیاد دایرة المعارف اسلامی، ۴۴۶-۴۴۸.
۵. دانش پژوه، محمدتقی؛ افشار، ایرج (۱۳۴۶). *نشریه نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران*، ج ۵، تهران: دانشگاه تهران.
۶. دانش پژوه، محمدتقی؛ علمی انواری، بهاء‌الدین (۱۳۵۹). *فهرست کتب خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی* (شماره ۲)، ج ۲، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
۷. دانش پژوه، محمدتقی (۱۳۵۸). *نشریه نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران*، ج ۱۰، تهران: دانشگاه تهران.
۸. _____ (۱۳۵۷). *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران*، ج ۱۶، تهران: دانشگاه تهران.
۹. درایتی، مصطفی (۱۳۹۱). *فهرستگان نسخه‌های خطی ایران* (فنخا)، ج ۶، تهران: کتابخانه ملی ایران.
۱۰. دست‌نویس *یتیم‌نامه شاه عباس جنت‌مکان*، نشانه اختصاری «ی»، به شماره MS. XAN 44، محفوظ در کتابخانه سن پترزبورگ روسیه، تاریخ کتابت: ۱۲۳۴ ق، محل کتابت: تهران.
۱۱. دست‌نویس *حسین‌نامه/داستان حسین‌گرد*، نشانه اختصاری «ح»، به شماره MS. D - 421، محفوظ در کتابخانه سن پترزبورگ روسیه، تاریخ کتابت: ۱۲۵۵ ق. - ۱۲۶۰ ق، محل کتابت: کاشان.
۱۲. دست‌نویس *داستان حسین‌کرد شبستری*، نشانه اختصاری «آ»، به شماره ۳۸۸۱۳، محفوظ در کتابخانه آستان قدس رضوی، تاریخ کتابت: ۶-۱۲۵۵ ق.
۱۳. دست‌نویس *داستان حسین‌کرد*، نشانه اختصاری «مج»، به شماره ۱۲۵۷، محفوظ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، تاریخ کتابت: سده سیزدهم [؟].
۱۴. دست‌نویس *داستان عبدالمؤمن‌خان*، نشانه اختصاری «دا»، به شماره ۵۶۵۱، محفوظ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، تاریخ کتابت: ۱۳۲۱ ق، محل کتابت: مشهد.
۱۵. دست‌نویس *داستان حسین‌کرد شبستری*، نشانه اختصاری «م ۱»، به شماره ۵-۳۲۹۴۵، محفوظ در کتابخانه ملی ایران، تاریخ کتابت: ۱۲۷۶ ق.
۱۶. دست‌نویس *حکایات شاه عباس*، نشانه اختصاری «م ۲»، به شماره ۵-۱۲۶۶۰، محفوظ در کتابخانه ملی ایران، تاریخ کتابت: ۱۳۰۱ ق. [؟].
۱۷. دست‌نویس *تاریخ صفویه*، نشانه اختصاری «م ۳»، دست‌نویس به شماره ۵-۲۴۶۰۳، محفوظ در کتابخانه ملی ایران، تاریخ کتابت: سده چهاردهم [؟].
۱۸. دست‌نویس *حکایت حسین‌کرد*، نشانه اختصاری «مت»، به شماره MS. 534، محفوظ در کتابخانه ماتناداران ارمنستان، تاریخ کتابت: [بی‌تا].
۱۹. منزوی، احمد (۱۳۴۸). *فهرست نسخه‌های خطی فارسی*، ج ۵، تهران: مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای.
20. Акимущкин о.ф., кушев в.в., салахетдинова м.а. (1964). *ее ссддс кккккк к ууишшшшш иштттту ндддддв сссп, часть ii, под редакцией н.д.миклухо-макляя. М: наука, г р в л.*
21. Dorn, Bernhard. (1865). *Die Sammlung von mogenländischen Handschriften, welche die Kaiserliche öffentliche Bibliothek zu St. Petersburg im Jahre 1864 von Hrn. v. Chanykov, Berlin: Buchdr. d. Akad.*
22. Imperatorskaia akademiia nauk (Russia): (MM Eggersetcie, M. Samuel Schmidt, M. Léopold Voss). (1865). *Mélanges biologiques tirés du Bulletin de l'Académie impériale*

des sciences de St. Pétersbourg, Tome V, Livraisons 2 ET 3. St.-Pétersbourg: L'Académie: Eggers et comp ; Leipzig: L. Voss.

23. Kostikyan, Kristine Petros. (2017). *Catalogue of persian manuscripts in the Matenadaran library*, Yerevan: Nairi.

24. Marzolph, Ulrich. (1999). "A Treasury of Formulaic Narrative: The Persian Popular Romance Hosein-e Kord", *Oral Tradition*, 14/2, pp: 279-303.

25. Shcheglova, Olimpiada Pavlovna. (1975). *Ktt aaaaaavvyyyyy k aa persidskom iazyke v sobranii Leningradskogo otdeleniia Instituta vostokovedeniia AN SSSR*, vols: 1-2. Moscow: Nauka.

